

RELIGIOUS IMAGE "QUBAS" IN WORLD LITERATURE

Zh. S. Kerimbek

Institute of Literature and Art named after M.O.Auezov

Al-Farabi Kazakh National University, PhD doctoral candidate, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: zkerimbek@mail.ru

Key words: folklore, qissa, hikayat, legend, saga, dastan.

Abstract. The article is about the manuscript collections of “Qissa-i Zhumzhuma” which were published several times in the middle of the 19th century. The prophetic legend of the interrogation and subsequent resurrection of a scull by the prophet Isa, which occurs in some collections of Arabic tales, has spread into various regions of the Central Asia and Indonesian archipelago. One of the best-known versions of the scull tale is the poem “Zhumzhumanama” by the Persian mystical poet Farid al-Din Attar. Then we have collected all 6 manuscripts in one place:

1. "Hikayat Jumjuma" – it was written by Arab writer Suleimen ibn Daud as-Saksin, who lived in the 12th century (from the city of Saksin);
2. "Jumjuma" – Arab writer Shihab al-Din al-Abshikhi's prose, who lived in the middle of the 14th century;
3. "Qubas" – Kazakh dastan which was published in W.Radloff's book " The literary heritage of the Turkic tribes in the steppes of southern Siberia and Jungar " [in 1870];
4. "Qissa-i Jumjuma" – manuscript published in Qazan [in 1883];
5. "Hikayat Sultan Jumjuma" – Ishkashim version is still sung in the national instruments at the foot of the Pamir Mountains;
6. "Hikayat Raja Jumjumah – published in London-based “Asiatic journal” [In 1823].

ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ «ҚУБАС» ДІНИ ОБРАЗЫ

Ж. С. Керімбек

М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: фольклор, қисса, хикаят, аңыз, әпсана, дастан.

Аннотация. «Қисса-и Жұмжұма», «Жұмжұма сұлтан», «Қу бас» деп айтылып жүрген бұл қисса-дастанның Орта Азия, Түркия, Орал-Сібір халықтарынан бөлек Оңтүстік Шығыс Азия және Памир тауларында кең тарағанын көреміз. Осы қолжазбаларды бір жерге жинақтасақ, бұл шығарманың мынадай алты нұсқасы пайда болады:

1. «Жұмжұма хикаяты» (Хикаят-у Джумджума) – 12 ғасырда өмір сүрген араб жазушысы Сүлеймен ибн Дауд ас-Саксинидің кітабындағы прозалық нұсқасы;
2. «Жұмжұма» – 14 ғасырдың ортасында өмір сүрген араб әдебиетшісі Шихаб ад-дин ал-Абшихидің прозалық нұсқасы;
3. «Қу бас» – В. В. Радловтың 1870 жылы «Оңтүстік Сібір мен Жоңғар даласындағы түркі тайпаларының халық әдеби мұраларының үлгілері» атты кітабында жарияланған нұсқасы;
4. «Қисса-и Жұмжұма» – 1883 жылы Қазан баспасынан жарық көрген қолжазба;
5. «Хикаят султан Жұмжұма» – Памир тауларының етегіндегі Ишкәшим қаласындағы жергілікті халық әлі күнге дейін ұлттық аспаптарына салып жырлайтын нұсқасы;
6. «Хикаят раджа Джумджума» (Hikayat Raja Jumjumah) – 1823 жылы Лондоннан шығатын «Азия журналында» (Asiatic journal) жарияланған нұсқа.

Қазақстанның геосаяси жағдайы ыңғайлы орналасқандықтан да, қай кезде де Батыс пен Шығыс мәдениеттерінің түйіскен ортасына айналып келген. Қазақ топырағында өркен жайған әдебиет, әсіресе, шығыс халықтары әдебиетімен тығыз байланыста болған. Ол жайында шығыстанушы ғалым, профессор Ө. Күмісбаевтың «XIX–XX ғғ. қазақ және парсы-араб әдеби байланыстары», «Терең тамырлар», «Абай және Шығыс» атты еңбектерінде кең түрде баяндалды. «Шығыстық әсерлер, суреттеулер ауыз әдебиетінің арнасын кеңейтіп, кемелдендірді. Фердауси, Низами, Навои хамсамаларынан, араб, парсы, үнді ертегі, аңыздарынан және Орта Азия халықтарының әдебиеті арқылы келген «Ләйлі-Мәжнүн», «Шахнама», «Тотынама», «Фархад-Шырын», «Тахир-Зухра», «Ескендір», «Рүстем-Дастан», «Атымтай Жомарт», «Мұңлық-Зарлық» сынды лирикалық, батырлық, ғашықтық дастандар қазақ топырағында жаңадан түлеп, жаңғырып төл туындыларға айналды» [1, 43 б.].

Абай, Шәкәрім өз дастандарының бірқатарын нәзирагөйлік дәстүр бойынша жырлаған, шетел ақындарынан өлең аударып қалдырған. «Шәкәрім Хафиз жырларын қазақ оқушыларына лайықтап әрлегені болмаса, негізгі түпнұсқадағы мағынасын толық сақтап отырады» [2, 26 б.]. «Шәңгерей, Шортанбай, Дулат, Орынбай, т.б. – ел ішінде ертеден белгілі шығыстық қисса оқиғаларын бірінен бірі асыра жырлаған ақындар. Ал, кәдімгі қалыптасқан, биік деңгейдегі профессионалдық, көркем аударманың алғашқы үлгісін жасаған адам – ұлы Абай». «Мәшһүр-Жүсіп Көбеев туындыларының басым бөлігіне шығыстан келген сюжеттер арқау болған» [3, 16 б.], – дейді филология ғылымдарының кандидаты Е.Жүсіпов. Елдердің арасындағы әдеби байланыстың үлгілері болып табылатын нәзира дәстүрі мен аударманың мәселелері әлі де тыңғылықты зерттеуді қажет етеді.

Кезінде қазақ халқы арасында ауызша да, жазба түрінде де кең тараған діни мазмұндағы қиссалар көп болған. Бұлардың бәрін тақырыптық жағынан үш топқа бөліп қарастырған жөн:

Біріншісі – бұрын басқа дінде болған адамдарды Ислам дініне енгізу идеясын жыр еткен діни қиссалар. Бұған «Сал-сал» және «Зарқұм» қиссаларының сюжеті дәлел. Бұл қиссаларда Мұхаммед Пайғамбар (с.а.у.) өзінің төрт серігімен (Әбу Бәкір, Омар, Осман, Әзірет Әли) әскери жорықтарға аттанады да, ұдайы жауды жеңіп, оларды Ислам дінін қабылдауға мәжбүр етеді.

Екінші топтағы қиссалар – өмір жолындағы қиындықтарды жеңе білуге, төзімділікке, мейірімділікке, достыққа, халық үшін еңбек етуге, махаббат адалдығына үндейді. Бұған «Әзірет Әлидің құлдыққа сатылғаны», «Әзірет Әлидің сараң байды дұрыс жолға салғаны», «Жүсіп-Зылиха» қиссалары дәлел.

Үшінші топтағы қиссалар – бақи дүниедегі, яғни жұмақ пен тозақтағы өмірді бейнелегенін көрсетуге арналған шығарма болып келеді. Мұндай қиссаларда әрбір пенде жалған дүниеде жасаған күнәсі үшін Аллаһ алдында жауап беретіні негізгі идея ретінде жырланады. «Жұмжұма» (Қазан, 1881) қиссасында тірі кезінде жасаған күнәлары үшін, әрі мұсылманның бес парызын орындамағаны (Аллаһтан басқа Тәңір жоқ екенін мойындамағаны, намаз оқымағаны, зекет бермегені, ораза ұстамағаны, қажылық ғибадатын орындамағаны) үшін тозақ азабын тартып жатқан Жұмжұма деген патшаның бейнесін суреттеп көрсетеді. Қиссада Жұмжұманың тозақтағы жан төзгісіз азапты өмірі нақты штрихтар арқылы берілген.

Осы үшінші топтағы «Қисса-и Жұмжұманың» бір нұсқасын белгілі неміс ғалымы В. В. Радлов 1870 жылы жарық көрген «Оңтүстік Сібір мен Жоңғар даласындағы түркі тайпаларының халық әдеби мұраларының үлгілері» атты кітабында «Қу бас» деген атаумен жариялаған [4, 680-692 бб.].

Ал 1881 жылы Қазан баспасынан жарық көрген «Қисса-и Жұмжұма» 1897, 1901, 1910, 1917 жылдары бірнеше мәрте қайта басылып шықты. Бұл басылымдарда өзін автор ретінде көрсеткен Мәулекей Юмачиков деген татардың есімі аталады. М. Юмачиков 1836 жылы Тобыл губерниясының Ялутур оязына қарасты Сейінғұл болысында туған татар [5]. Алайда татар тіліндегі басылымдарда М. Юмачиковты «Қисса-и Жұмжұма» дастанының аудармашысы ретінде көрсетеді. Татар ғалымы И.Ғарифулиннің айтуынша, 19-шы ғасырдың соңында Төмен (Тюмень) татарларының арасында оқыған адамдардың бірі – Ембаев медресесінің мұғалімі Мәулекей Юмачиков болатын. Ол араб, парсы, орыс, татар және қазақ тілдерін меңгерген, діни мазмұндағы 2 кітап, он шақты өлеңдер мен эпикалық мазмұндағы баиттар жазған. Керек десеніз, М. Юмачиков Хисам Кәтибтің «Жұмжұма сұлтан» дастанын қазақ тіліне аударған [6]. Бұл айтып отырғаны «Қисса-и Жұмжұма» Хисам Кәтибтің «Жұмжұма сұлтан» дастанының аудармасы емес. Өйткені ол шығарма шамамен 1370 жылдары жазылған. Оның қолжазбалары Санкт-Петербург мен Қазан қалаларының мұрағаттарында сақтаулы. Бұл екі шығарманың сюжеті бірдей болғанымен баяндалуы бөлек. Демек кейінгі қазақ айтушылары «Қисса-и Жұмжұмаға» қазақы бояу қосып, жырлаған.

«Жұмжұма» сөзінің мағынасы араб-парсы тілдерінен аударғанда «қу бас, бас сүйек» дегенді білдіреді. В. В. Радлов жариялаған «Қу бастың» М. Юмачиков жарыққа шығарған «Қисса-и Жұмжұма» нұсқасынан айырмашылығы онда тамұқтың жеті қақпасын жеке-жеке атын атап, түрін түстеп шығады:

Әуелде Аужа деген тамұқ көрдім,
Ораза, намазсыздың орны-еді.
Екінші Шақыт деген тамұқ көрдім,
Ұрлық пенен зинакордың орнын көрдім.
...Жетінші Жәһаннам деген тамұқ көрдім,
Санасыз кәпірлердің орнын көрдім.
Аралап сол дозаққа біраз жүрдім,
Отыз түрлі ғазапты адам көрдім [7, 29].

Ал «Қисса-и Жұмжұмада» жеті тамұқты қысқаша былай баяндайды:

Жеті тамұқ бар екен көрдім бәрін.
Төрт бұрышы жанып тұр, бәрі жалын.
Сол тамұқтың ішіне салғаннан соң,
Отқа күйген шаладай болдым жалын [7, 43].

Белгілі парсы ақыны Фарид ад-Дин Аттардың «Жұмжұма-нама» деген шығармасы бар. Өлі күнге дейін 14-ші ғасырға тиесілі Хусам Кәтибтің «Жұмжұма сұлтан» дастанының түркі тіліндегі нұсқасы 12-ші ғасырдағы парсы ақыны Фарид ад-дин Аттардың «Жұмжұма-наме» поэмасының көшірмесі деп белгілі бір ғылыми ортада айтылып жүрген пікір өз күшін жоя бастады. Әлбетте, бұл екі шығарманың мәтінінде ортақ ұқсастықтар баршылық, өйткені олардың сюжеттері бірдей. Алайда Алтын Орда дәуірінде өмір сүрген автордың шығармасында мына өмірде жасаған істеріне қарай о дүниеде күнәһарға жаза беретін тамұқтағы оқиғалар жіті суреттелген, ал парсы әдебиетінде бұл аңыз-әфсана жоқ екендігі белгілі болды. Біздің пайымдауымызша оқырманға ой салатын шығарманың шиеленіскен, психологиялық сезімге құрылған осы бір өткір тұсы 14-ші ғасырдың ортасында өмір сүрген араб әдебиетшісі Шихаб ад-дин ал-Абшихидің «Китаб ал-мустатраф фи кулл

фанн ал-мустанзаф» («Әсемдіктің әрбір түріндегі қызықтар жайлы кітап») деп аталатын антологиясына енгізілген «Жұмжұманың» араб тіліндегі прозалық нұсқасында да көрініс таппаған [8]. Дәл осы жерде «Жұмжұма сұлтанның» сын көтермейтін мәтіндерін құрастырып шыққан татар профессоры Хатип Усманов кезінде Хусам Кәтибтің өзі әл-Абшихидің шығармасымен таныс болуы мүмкін екендігін шын мәнінде аңғармай қалғанын байқаймыз. Бір таңқаларлығы 19-шы ғасырда татар ақыны М. Юмачиковтың қазақ тілінің элементтері енген «Қисса-и Жұмжұма» дастанының нұсқасында да осы тұстары ескерілмеген. Араб-парсы тілдерінде «Жұмжұманы» қисса емес, хикаят деп қолданады. Ал қазақ тіліндегі хикаятқа А.Байтұрсыновтың тілімен анықтама берсек, діндар дәуірдің өнеге үшін шығарған әңгімелері хикаят деп аталған. Хикаят дін үйрету ғана мақсатпен шығарған сөздер емес. Діннен басқа жағынан да өнеге көрсету үшін айтылады. Сондықтан хикаят тақырыбы түрлі-түрлі болады.

Тамұқтың эпизодтары басқа шығармаларда, оның ішінде әл-Абшихидан әлдеқайда ертеде, 12-ші ғасырда өмір сүрген араб жазушысы Сүлеймен ибн Дауд ас-Саксинидің (Саксин қаласынан шыққан) «Зухрат ар-рийад ва нузхат ал-кулуб ал-мирад» («Красота садов и утешение страдающих сердец») деген кітабындағы «Хикаят-у Джумджума» («Рассказ о Джумджума») атты прозалық шығармаларында кездесетінін айта кету керек. Осы Ежелгі жазба ескерткіштегі бізге қызықты тұстары түсінікті болу үшін салыстырмалы түрде мәтіннің кейбір жерлерінен мысалдар келтіре кетейік: «Олар мені тамұқтың алғашқы есігіне кіргізбес бұрын алдына алып келді. Ондағы оттың жалыны мына дүниедегі оттан мың есе ыстық екен. Мен шайтанның бастарына ұқсайтын жеміс салып тұрған ағаштарды көрдім. Одан жалынға шарпылған таудай-таудай тастар құлады, онда адамдар тұрды, үстінде тұрған періштелер оларды жалын шарпыған гүрзімен ұрып, соларды жеңдер деп мәжбүрледі. Олар айтты: «ей, байғұс, бұл – зақұм ғой, бұл жетімдердің ырзығын әділетсіз жегенің үшін беріледі». Одан кейін мені екінші есікке алып келді, онда – түпсіз терең құдық бар, онда денесіндегі еті кесілген, терісі сыпырылған адамдар жатыр. Олар айтты: «Бұл – замхарир, оған зинақор (прелюбодеев) адамдарды тастайды». Содан соң мені үшіншіге (отқа) апарды, онда ыстық (үстік) тастарда қадалып тұрған адамдарды көрдім. Одан кейін мені төртіншіге (отқа) алып келді, онда да адамдар болды. Олар айтты: «бұл адамдар, біреуден өсім алып, пайыз төлегендер». Содан соң мені бесінші (отқа), одан кейін алтыншыға әкелді, онда шаяндар мен жыландар бар екен, әрбір шаянның ұзындығы – мың құлаш, ені – бес жүз құлаш, олардың барлығы мені тістеп, шақты. Одан кейін мені Хавийа деп аталатын жетінші (отқа) алып келді. Аяқ астынан мен сарайға тап болдым, онда оттан жасалған мың үй бар, әрбір үйде мыңдаған зат (обиталище) бар, ол заттың әрқайсысында отқа оранған мыңдаған сандық бар, ол сандықтардың әрқайсысында азаптың мыңдаған түрлері бар [8].

Орта ғасырдың жазба әдеби ескерткіші саналатын «Кисекбаш кітабы» татарлардың арасында өткен ғасырда танымал шығармалардың біріне айналды. Мұның айғағы ретінде археографиялық экспедиция кезінде жыл сайын табылған көптеген таралыммен 1917 жылға дейін әртүрлі баспадан жеке кітап болып шыққан қолжазбаларды айтуға болады. «Кисекбаш кітабы» ең алғаш рет ғылыми айналымға Ш.Марджанидің «Эл-кыйсм әл-әувәл мин мостәфад әл-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар» деген 1897 жарық көрген кітабы арқылы енді.

2002 жылы Анкарадан жарық көрген түрік ғалымы М.Аргуншахтың «Kirderci ‘Ali. Kesikbaş Destanı» деп аталатын кітабы осы шығарманы зерттеудің логикалық жалғасы іспетті. Текстологиялық жоспармен жасалған жұмыста алдымен «Кисекбаш кітабының» авторы мен басқа авторларға қатысты мәселелер қаралады, бұған қоса Түркияның мұрағат қорлары мен жеке адамдардың жиынтығында (коллекциясында) сақталған дастанның қолжазбалары жайлы баяндайды. Одан әрі 1895, 1905 жылдары Қазан басылымдарында жарық көрген мәтіндердің транскрипциясы мен Түркиядағы қолжазбалар орналастырылған. Соңғы мәтіні қазіргі түрік тілімен сөзбе-сөз аударылған. Мәтінге қысқа тілдік сараптама жасалған. Кітаптың соңына шығармалардың қолжазба нұсқаларының тізімі факсимилеммен берілген.

ӘДЕБИЕТ

[1] Күмісбаев Ө. Терең тамырлар. – Алматы: Ғылым, 1994. – 320 б.

[2] Сейсекенова А. Шәкәрім және Гете: поэзиядағы көркемдік таным үндестігі: Филол. ғ. к... авторефераты. 10.01.07. – Семей, 2004. – 30 б.

- [3] Жүсіпов Е. Мәшһүр-Жүсіп шығармаларындағы шығыс әдеби дәстүрі. Филол.ғ.к. дәрежесін алу үшін жазылған дисс. авторефераты. – Астана, 2001. – 30 б.
- [4] Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи // Киргизские наречие. – Ч7 III. – СПб., 1870. – С. 712.
- [5] Ыбыраев С. «Қазақ тіліндегі қиссалардың авторы татар ма?» // «Жас қазақ» газеті. – Алматы, 15.04.2005. – № 15(15).
- [6] Гарифуллин И. Пресса в Сибири // Газета «Татарские края». – Казан, 06.02.2003. – № 5(522).
- [7] Бабалар сөзі: Діни дастандар. Көп томдық. – 2-том. – Астана: Фолиант, 2002. – 432 б.
- [8] Шарафутдинов Д. Рукопись из древнего Саксина // «Гасырлар авазы – Эхо веков» – научно-документальный журнал. – Казан, 2003. – 1/2.

REFERENCES

- [1] Kumisbayev O. Tereng tamyrlar. Almaty: Gylym, 1994. 320 p. [in Kaz.].
- [2] Seysekenova A. Shakarym and Goethe: poetry resonates with the knowledge of the art. Semei, 2004. 30 p. [in Kaz.].
- [3] Zhusupov E. The Eastern literary traditions in Mashhur Jusip's work. Astana, 2001. 30 p. [in Kaz.].
- [4] Radlov V.V. Obrazcy narodnoy literature tyurkskix plemen in Western Siberia and Dzungarskoy steppe. Part III. St. Petersburg., 1870. 712 p. (in Russ.).
- [5] Ibraev S. Who was the author of Kazakh dastans? "Zhas Kazakh" newspaper. Almaty, 15.04.2005. (in Kaz.).
- [6] Garifullin I. Press in Siberia. The newspaper "Tatar Edge." Kazan, 06.02.2003. N 5 (522). (in Russ.).
- [7] Ancestors' word: Religious dastans. Vol. 2. Astana: Foliant, 2002. 432 p. (in Kaz.).
- [8] Sharafutdinov D. Manuscripts from Old Saksin . "Echo century Avaz vekov" scientific journal. Kazan, 2003. 1 (in Russ.).

РЕЛИГИОЗНЫЙ ОБРАЗ «КУБАС» В МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Ж. С. Керимбек

Институт литературы и искусства М. О. Ауэзова, Алматы, Казахстан,
Казахский национальный университет им. фьль-Фараби, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: фольклор, кисса, хикаят, легенда, сказание, дастан.

Аннотация: В этой статье рассматриваются несколько вариантов исламского сюжета "Кисса-и Жумжума", опубликованные в середине 19-го века. Пророческая легенда о допросе и последующее восстановление черепа пророком Иса распространилась в Центральной Азии и Индонезийском архипелаге. Исламская версия берет начало от более ранней греко-египетской легенды. Одна из самых известных версий рассказа о черепе – «Жумжуманама» написана персидским поэтом Фарид ад-динАттар. Легенда религиозного содержания была популярна не только на Востоке, но и в Европе. Мы собрали все 6 рукописей воедино:

1. "Повесть о Жумжуме" – была написана арабским писателем Сулеймен ибн Дауд ас-Саксини, жившим в 12-м веке (в городе Саксин);
2. "Жумжума" – проза была написана арабским писателем Шихаб-Дин аль-Абшихи, который жил в середине 14-го века;
3. "Кубас" – казахстанский дастан, который был опубликован в книге В. Радлова "Литературное наследие тюркских племен в Южной Сибири и Джунгарской степи" [1870];
4. "Кисса-и Жумжума" - опубликован в Казане [в 1883 году];
5. "Повесть Султан Жумжума" – версия, которую местный народ города Ишкашим, расположенный у подножия Памир, по сей день поет и сопровождает народными инструментами;
6. "Повесть о Раджа Жумжума" – опубликована в "Азиатском журнале" издающийся в Лондоне [В 1823 году].

Поступила 17.03.2016 г.